

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
The Journal of International Turkish Language & Literature Research

Sayı/Issue 9 (Aralık/December 2022), s. 884-892.
Geliş Tarihi-Received: 08.08.2022
Kabul Tarihi-Accepted: 16.09.2022
Araştırma Makalesi-Research Article
ISSN: 2687-5675
DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.1159005

Yeni Uygurcadaki Alıntı Bağlaçların Tarihsel Gelişimi Üzerine

On the Historical Development of Loan Conjunctions in Modern Uyghur

Rebiyanmu MAİMAİTİ
(Rabiyem MEMET)*

Öz

Uygurlar, uzun tarihsel gelişimi boyunca, diğer milletlerle ekonomik ve kültürel alışveriş sürecinde diğer dillerden çok sayıda alıntı kelime ödünç almıştır ve bağlaçlar da bunlardan biridir. Etimolojik bir bakış açısından, Yeni Uygurcadaki alıntı bağlaçlar, çeşitli tarihsel dönemlerde Arapçadan ve Farsçadan ödünç alınmıştır, kimi bağlaçlar ise Arapça ve Farsça kelimelerin bileşiminden oluşmuştur.

Alıntı bağlaçlar Uygurcanın sözdizimsel yapısını zenginleştirdiği gibi dilin anlatımını da zenginleştirir. Makale, *Uygur Tilining İzahliq Lughiti'de* yer alan alıntı bağlaçları örnek alarak, bu kelimelerin ödünç alma zamanını analiz etmekte ve Uygurcanın çeşitli tarihsel aşamalarında alıntı bağlaçların kullanımını incelemektedir.

Araştırmamıza göre, Karahanlılar dönemi öncesine ait taranan metinlerde alıntı bağlaçlara rastlanmamaktadır. Uygurların İslam'ı kabul etmesinin ardından yazılı metinlerde alıntı bağlaçlar kullanılmaya başlanmış, Çağatayca döneminde kullanımı daha da çoğalmıştır.

Yeni Uygurcada, bağlaçların alıntılama oranı diğer sözcük türlerine göre yüksek olup, 74 bağlaçtan 29'unun alıntı bağlaç olduğu tespit edilmiştir. Fakat bu alıntı bağlaçlar günlük kullanımda çok seyrek rastlanmakta olup hatta bazıları konuşma dilinde hiç kullanılmamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Uygurca, alıntı bağlaçlar, tarihsel dönem.

Abstract

In the process of long historical developments, Uyghur people are during the contact and communication with other nations in such aspects as economy and culture, they borrowed a large number of loan words form their languages. Conjunctions are one of them. From the point of view of etymology, the loan conjunctions are borrowed Arabic and Persian, or a combination of the two languages in various historical periods in Uyghur.

Loan conjunctions are not only enriching the syntactic structures of Uyghur, but also it is enriching language expression became more effective. In this paper, loan conjunctions from the *Modern Uyghur Detailed Dictionary* were chosen and analyzed as to when they started to

* Dr. Öğr. Üyesi (讲师), Normal College of Hubei Polytechnic University (湖北理工学院师范学院), Hubei/Çin, e-posta: Rabiyem.memet@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-0421-7122.

exist as loan conjunctions in Uyghur language, and their usage in various stages of Uyghur is elaborated upon.

According to our research, loan conjunctions are not found in the texts before the Karakhani period. After the Uighurs accepted Islam, loan conjunctions began to be used in written texts, and their use increased even more in the Chagatai period.

In New Uyghur, the rate of loan conjunctions is higher than other word types, and 29 out of 74 conjunctions were found to be quoted conjunctions. However, the use of these quotation conjunctions in daily use is very rare, and some of them are not used at all in spoken language.

Keywords: Uyghur language, conjunctions, loanwords, historical period.

Giriş

Uygurlar, uzun tarihi boyunca diğer milletlerle ekonomik ve kültürel anlamda yakın temas ve alışverişlerde bulunmuş, bu süreçte Uygurcaya diğer dillerden çok sayıda ödünç kelime alınmıştır. Dil açısından bakıldığında, bir dilin en değişken bileşeni sözcüklerdir. Yeni Uygurcanın söz varlığı, Türkçe kökenli kelimelere ek olarak, Arapça, Farsça, Çince, Rusça ve onun aracılığıyla diğer Avrupa dillerinden ödünç alınan çok sayıda alıntı kelimeye sahiptir.

Dilsel ödünçlemeler, kabul yolları ve etkileri gibi faktörlerden dolayı Uygurcanın çeşitli tarihsel dönemlerinde alıntı kelimelerin durumu da farklıdır. Söz varlığına bakılırsa Uygurca, tarih boyunca kronik olarak Sanskritçe, Çince, Arapça, Farsça, Rusça ve diğer dillerden ardı ardına etkilenmiştir. Diller arası bu tür bir etki Uygurcanın sözcük sistemi üzerinde büyük bir etki yaratmıştır. Anlamsal sözcüklerin yanı sıra bağlaçlara benzer işlevsel sözcükler üzerinde de etkisi olmuştur.

Uygurcadaki alıntı bağlaçların, çeşitli dönemlere ait belgelere bakarak sadece Arapça ve Farsça ile sınırlı olduğunun farkına vardık. Bu nedenle, çalışmamızda ele alınan konular, ağırlıklı olarak Uygurcadaki Arapça ve Farsçadan alınan bağlaçlardır. Uygurların İslami kabul etmesinden bu yana, Uygurcaya, Arapça ve Farsçadan kelimeler alınmaya başlamış ve Uygur dili bu iki dilden peş peşe etkilenmiştir. Bu etki sadece anlamsal sözcüklerde değil, özellikle bağlaçlar olmak üzere işlevsel sözcüklerde de yansımaktadır. Wang Yuanxin, çağdaş Türk lehçeleri ve dillerini, bu dil ve lehçelerdeki alıntı bağlaçların oranına göre, İslam'dan en çok etkilenen, en az etkilenen ve etkilenmeyen Türk dilleri olarak üç kategoriye ayırmıştır. Uygurcaya ise ilk kategoride, yani İslam'dan en derinden etkilenen Türk dilleri arasında yer vermiştir (1995, s. 144).

Uygurcanın dilbilgisi üzerine yazılan kitaplara baktığımızda, temelde bağlaç kavramı hakkında ortak bir görüşe sahip olduğumuzu görebiliriz. Yani sözcükler, sözcük öbekleri ve tümleçler arasında bağlama işlevine sahip sözcükler bağlaç denmektedir (Chneg vd., 1996, s. 537; Tehur vd., 2010, s. 1951; Tömür, 2017, s. 412). Bağlaçlar genellikle şu özelliklere sahiptir: birincisi, gerçek anlamı ifade etmezler, çekimleri yoktur ve tek başına cümle bileşenleri olarak kullanılmazlar. Sadece sözcükler, sözcük öbekleri ve tümleçler arasında bağlama işlevi üstlenirler. İkincisi, bağlacın anlamı ancak hizmet ettiği sözdizimsel yapıya yansiyabilir ve sözdizimsel yapıyı ayırıt etme ve onun bağlanma biçimini belirleme rolüne sahiptir. Üçüncüsü, bağlaçlar aynı zamanda dili örtmeceli veya anlaşılması kolay hale getirme işlevine de sahiptir.

Yeni Uygurcada Alıntı Bağlaçlar

İstatistiksel verilerimize göre *Uyghur Tilining İzahliq Lughiti (Uygur Dilinin Açıklamalı Sözlüğü)* içerisinde toplam 74 bağlaç yer almaktadır (Yakup vd., 1990). Yeni

Uygurcadaki bağlaçların kökenleri iki türe ayrılabilir: biri Türk kökenli, öbürü diğer dillerden ödünç alınmıştır. Yeni Uygurcadaki bağlaçların alıntılama oranı diğer sözcük türlerine göre yüksek olup, 45 bağlaç Türkçe kökenliken 29'u alıntı bağlaçlardır. Fakat bu alıntı bağlaçlar gerçi sözlüklerde yer almış olsa da günlük kullanımda çok seyrek kullanılmakta, hatta bazıları konuşma dilinde hiç kullanılmamaktadır.

Uygurcadaki bu alıntı bağlaç esas olarak Arapça ve Farsçadan ödünç alınmıştır ve bazıları Arapça ve Farsça sözcüklerin bileşiminden oluşmuştur.

1. Arapçadan ödünç alınan bağlaçlar: elqisse (sözün kısası), elhasıl (kısacası), emma (ama), bezi (bazı), sebeb (sebebi), lékin (lakin), hetta (hatta), ve, yani.

2. Farsçadan ödünç alınan bağlaçlar: eger (eğer), baz (yine), belki, belkim (belki), çünkü (çünkü), xahi (kâh), dem (bazen), şayet, ki, gah (kâh), ger (eğer), meger (meğer), megerki (meğerki), megerkim (meğerki), mubada (eğer), ne, hem, ya.

3. Farsça ve Arapça kelimelerin bileşiminden oluşan bağlaçlar: beşerti (be+şerti)

4. Arapça ve Farsça kelimelerin bileşiminden oluşan bağlaçlar: vehalenki (vehalen+ki)

Uygurcada Alıntı Bağlaçların Tarihsel Aşamaları

Tarihi kaynaklara ve ilgili akademik çalışmalara göre, Uygur halkı uzun tarihsel süreç boyunca eski Türk yazılarını, eski Uygur yazılarını, Arap alfabesine dayalı Çağatay ve çağdaş Uygur yazıları başta olmak üzere birçok yazıyı kullanmış ve bunlarla çok sayıda eserler bırakmıştır. Bu eserler, modern Uygurcanın oluşumunun araştırılmasında önemli bir rol oynamaktadır.

Alıntı bağlaçların Uygurcaya ne zaman girdiğini belirlemek için Uygur dilini tarihsel bir perspektiften keşfetmemiz gerekiyor. Mevcut araştırma sonuçlarına göre, Uygur dilinin gelişimini dört aşamaya ayırabiliriz: Eski Türkçe dönemi (MS 6. ila 9. yüzyıl), eski Uygurca dönemi (MS 9. ila 15. yüzyıl) ve Çağatayca dönemi (15. yüzyıldan 20. yüzyılın başına kadar), Çağdaş Uygurca dönemi (1930'lardan günümüze). Yeni Uygurcadaki alıntı bağlaçları da bu dört döneme göre inceleyip her dönemdeki alıntı bağlaçların işlevini ve kullanımını örneklerle açıklamaya çalışıyoruz.

1. Eski Türkçe Dönemi

Bu dönemde bağlaçlar henüz yeterince gelişmemiştir ve yazılı eserlerde kullanım sıklığı pek yüksek değildir. Bu dönemde birçok durumda sözcükler, sözcük öbekleri ve cümleler arasındaki bağlantı ilişkisi morfolojik değişikliklerle gerçekleştirilmiştir.

Bu döneme ait olan *Orhun Yazıtları* ve *Irk Bitig* metinleri taradık ve bu eserlerde alıntı bağlaçlara rastlanmamıştır.

2. Eski Uygurca Dönemi

Bu döneme ait çok sayıda tarihi belgeye, özellikle de Uygurların İslam'a geçmesinden sonra yazılan bazı eserlere bakıldığında, alıntı bağlaçlara rastlanmak zor değildir.

Eski Uygurca dönemine ait *Altın Yaruk*, *Divan-ü Lügat-it Türk* ve *Kutadgu Bilik* gibi eserler taranmıştır. *Altın Yaruk* ve *Divan-ü Lügat-it Türk*'te alıntı bağlaçlara rastlanmıyorken *Kutadgu Bilik*'te Arapça ve Farsçadan kabul edilen kimi bağlaçlara rastlanmıştır. *Kutadgu Bilik*'te (QB) bulunan alıntı bağlaçlar şunlardır: "eger", "emma", "meger", "ne", "hem", "ve", "ya". Örnekler:

Yava sözlese söz neçe yas qılır, eger sözleyü bilse aşğı bolur. (QB, 987) (Söz boş yere söylenirse, çok zarar getirir; söz yerinde söylenirse, faydalı olur.)

Bu kitabı tesnif qılığlı Balasağun mevludluğ perhiz idisi er tutur emma bu kitabı Kaşğar elinde tükel qılıp meşriq meliki Tavğaç Buğra Han üskiñe kigürmiş turur. (QB, a32)

(Bu kitabın yazarı Balasağun'da doğmuş perhizkar bir kişiydi, ama kitabı Kaşğar'da tamamlayıp doğunun kralı Tavğaç Buğra Han'a sunmuştur.)

Qamuğ nenke hile etik qare bar, meger bu ölümke ölüm hilesiz. (QB, 1183) (Her şey için bir tedbir, usûl ve çâre vardır; fakat ölüme karşı yoktur, ölüm çaresizdir.)

Qedin öñdün ermez ne soldın oñun, ne astın ne üstün ne otru orun. (QB, 18) (Arkada veya önde değildir; ne sağdadır, ne solda; yeri ne altta, ne üstte, ne de ortadadır.)

Beg içtin bolur körgü taştın közi, bağırsağ qulı ol közi hem sözi. (QB, 3124) (Bey içindedir, onun dışarıdaki gözü, sâdik kuludur; o beyin hem gözü, hem sözüdür.)

Çin-ü maçin 'alimleri ve hekimleri qamuğ ittifaq boldılar kim... (QB, a16) (Çin ve Maçin alimleri ve hekimleri şu ortak görüşe sahipler ki...)

Bu üçte adın yoq bu dünya neñi, helal ol ya şübhe heram ol öñi. (QB, 3546) (Bu dünya malının yalnız üç vasfı vardır: o ya helâl ya şüpheli yahut haramdır.)

Yeni Uygurcada kullanılan alıntı bağlaçlardan yedisi *Kutadgu Bilik*'te kullanılmıştır. Bunlardan "emma" ve "ve/velikin" Arapçadan, diğer "eger", "meğar", "ne", "hem", "ya" gibi beş bağlaç Farsçadan alınmıştır. *Kutadgu Bilik*'teki bazı bağlaçlar tekrarlı biçimde kullanılmıştır. Örneğin: "ne ... ne", "ya ... ya". Kitapta "velikin" bağlacı görünse de tek başına kullanılan "likin" biçimine rastlanmıyor.

3. Çağatayca Dönemi

Uygur edebiyatının en parlak dönemi olan Çağatayca dönemi özel bir tarihsel öneme sahiptir. Uygur halkı İslam'ı kabul ettikten sonra, birçok Uygur bilgin Arapça ve Farsça öğrenmeye heveslenmiş ve bu dillerde edebi eserler yazmaya çalışmıştır, hatta Arapçayı "cevher dil" ve Farsçayı "şeker dili" olarak tavsif etmişlerdir. Bu tarihsel arka planda ve kültürel değişim süreci içinde, çok sayıda Arapça ve Farsça ödünç kelimeler kullanılmıştır. Uygurca, bu iki dilden derinden etkilenmiş ve sonunda birçok kelime dilin söz varlığına entegre edilmiştir. Bu etki Uygurcada bağlaçlarının yapısını da değiştirmiştir. Çağatayca dönemine ait olan Ali Şir Nevai'nin *Mahbübul Kulüb* (MQ), *Muhakemetü'l-Lugateyn*, Molla İsmetullah Binni Molla Nimetullah Mucizi'nin *Tevarihü Muskiyun* (TM) adlı eserleri ve dönemle ilgili Abdureof Polat Teklimakanıy'ın *Çağatay Uyghur Tili Gramatikisi* (ÇUTG) adlı çalışması üzerinde yapılan dilbilimsel analiz sonucunda, bu dönemde alıntı bağlaçların sayısı ve kullanım sıklığında hızlı bir artış gördük. Rastlanan alıntı bağlaçlar şunlardır: "eger", "elqisse", "emma", "belki", "çünkü", ("çu", "çun" formlarında da görünür), "xahi", "ki", "gah", "ger", "likin", "meğar", "meğerki", "meğerkim", "ne", "hetta", "hem", "ve", "vehalenki", "ya", "yeni".

Bu alıntı bağlaçlardan Eski Uygurca döneminde rastlanan 7 alıntı bağlaç üzerine yeniden eklenen bağlaçlar için örnekler şunlardır:

Gerdun maña geh jefavu donluq qildi, bextim kebi her işide zebunluq qildi. Geh kam sari rahnemunluq qildi, elqisse besi bu qelemunluq qildi. (MQ, 3b)

(Felek bana bazen cefa etti, bahtım gibi her işte zayıf kıldı. Bazem mutluluk yönüne rehberlik etti. Kısaca çok değişiklik yarattı.)

Bu esnada birde bir işida könlüm melul parişan bolğudek iş şadir bolmidi belki kundin kunge dostluq muhebbetimiz ziyade bolur irdi. (TM, 28) *(Bu esnada gönlüm kırılacak hiçbir şey yaşanmadı. Belki gün geçtikçe arkadaşlık sevgimiz arttı.)*

Bu ferakende sözümde korseniz nuqsanni rehim etip islâh berin çünkü men bu halda men. (ÇUTG, 472) *(Bu dağınık eserimde eksiklikleri fark ederseniz, düzeltmenizi rica ediyorum. Çünkü ben bu kadar yapabildim.)*

Sipahi malin ol heyli tebahi, tünü kun muft âlip xahi naxahi. (MQ, 9b) *(Böyle askeri malı, gece ve gündüz veya her zaman alırlar.)*

Nefisi kıçe kündüz qıl du‘a tenri teqdisge, ki şahin heqide qilmay du‘a qattıg gunah qıldin. (TM, 36) *(Nefisi, gece ve gündüz tanrıya dua kıl, eğer Şah'ın hakkında dua kılmazsan ağır günah kılmış olursun.)*

Gahi taptim felekdin natevanlıg, gahi kördüm zemandin kamranlıg. Besi issiğ savuğ kördüm zemanda, besi aqqıg qüqük taptim jehanda. (MQ, 3a)

(Bazen felekten bahtsızlık gördüm. Bazen zamanla muradıma erdim. Çok şeyler geçti başımdan zamanla, Çok acı yaşadım bu cihanda.)

Muqiriki ırur pakru zahidveş, elhani xuşu husni edasi dilkeş, jan aña fidaki ruh iter andin ‘eyiş, ger bolse munin ‘eksi nefes urmase xuş. (MQ, 15a) *(Müezzin pak ve zahit olursa, sesi güzel, davranışı huş olursa, can ona feda, ruh ona esir olur. Eğer bunun eksi gibi olursa en iyisi nefes tüketmese daha iyidir.)*

Bolse yüz mın janım âl ey hejr lekin qılmağil yarni mendin juda yahud meni ândin juda. (ÇUTG, 482) *(Olsa yüz bin canım, al ey hicran, lakin kılma yâri benden cüda, yahut beni ondan cüda.)*

Firaqınin megerkim jani yoqtur, meni sensiz tirik mundaq tutupdur. *(Firaqın gerçi canı yoqtur, ama beni sensiz böyle hayatta tutuyor.)*

Bu ‘eziz bilmeydurğan ne ‘ulumi şeri‘et ne ‘ulumi teriqet ne tefsir ne hediş ne tıbbi ne felesefe ne ‘eqayid ne eş‘ar ebyat hetta şetrenj nerdgeçe bilmeydurğini yok idi ol jumledin biri ‘ilmi musiqi irdiki bu fende köp mehareti bar irdi. (TM, 11) *(Bu azizin, şeriat, tarikat, tefsir, hadis, tıp, felsefe, akait, edebiyat, satrançtan bilmediği yoktu. Müzik ilminde de çok yetenekliydi.)*

İ muhemmea eşhabul kehfini közleri açuq ve oyğaq dep guman qilasen vehalenki andağ emes. (ÇUTG, 481) *(Ya, Muhammed, Yedi Uyurların gözleri açık ve onları uyanık sanırsın. Gerçekteyse öyle değil.)*

Yene qabili maşneviy ve me‘neviy gevvaşi behrul yeqin mevlana jelaluddin ye‘ni mevlevi rumiydurkim. (MQ, 12b) *(Yene mesnevi ve maneviliğin ustası, yakınlık denizinin dalgıçı Mevlâna Celalettin yani Mevlevi Rumi'dir.)*

Yeni Uygurcadaki alıntı kelimelerin yirmisi, Çağatay Türkçesi döneminde de kullanılmıştır. Bunlardan yedi tanesi eski Uygur döneminden bu yana kullanılmış, diğer on üçü sonradan eklenmiştir. Bu yirmi bağlaçtan “elqisse”, “emma”, “likin”, “hetta”, “ve”, “yeni” gib altısı Arapçadan ödünç alınmıştır. “eger”, “belki”, “çünkü”, “xahi”, “ki”, “gah”, “ger”, “meger”, “megerki”, “megerkim”, “ne”, “hem”, “ya” olmak üzere on üçü Farsçadan ödünç alınmıştır. “vehalenki” bağlacı Arapça ve Farsça kelimelerin bileşiminden oluşmuştur. “Çünkü” bağlacı da “çu” ve “çun” biçiminde de kullanılmaktadır. Ayrıca bazı bağlaçlar tek başına kullanılmalarının yanı sıra tekrarlı şekilde kullanılmıştır. Örneğin: “xah ... xah”, “ne ... ne”, “hem ... hem” vb.

4. Yeni Uygurca Dönemi

Hepimizin bildiği gibi, Yeni Uygurca dönemi, Çağatayca'nın son dönemindeki yeni Uygurcanın oluşumaya başlamasından günümüze kadar olan yaklaşık 100 yıla yakın bir süreyi ifade eder. Yeni Uygurcadaki alıntı bağlaçları incelemek için "Uyghur Tilining İzahliq Lughiti"nde (UTIL) alıntı bağlaçları taradık. Sözlükte 29 alıntı bağlaç tespit edilmiştir. Eski Uygurca ve Çağatayca döneminde kabul edilen yirmi alıntı bağlaça ek olarak yeni Uygurca döneminde "elhasil", "baz", "bezi", "beşerti", "belkim", "dem", "seveb", "şayet" "mubada" olmak üzere 9 alıntı bağlaç kullanılmıştır. Örnekler:

Elhasil, ölkimizin iqtisadının kötürülüşi bilen xelq turmuşu kündin-kün'ge yaxşilinip kətip baridu. (UTIL, 91) (*Kısacası, eyaletimizin ekonomisinin yükselişiyle halkın yaşam şartları gün geçtikçe iyileşiyor.*)

Yaşliqim, bextim, gururum, erk, hoququm-barini. Aldi teqdir qayta-qayta qalğini vijdan maña. Şum pelek kem bolsa baz al, aşu vijdanni biraq, almiqin testur goya künni öçürmektin saña. (UTIL, 1-342) (*Gençliğim, bahtım, gururum, erk ve hukukum, tamamını aldı takdir, bana kalan sadece vicdan. Talihsiz felek, eksik kaldıysa yine al. Ama şu vicdanı alman güneşi söndürmekten daha güçtür sana.*)

Ademler bezi jaylarda ömiley mañatti. Bezi jaylarda yol başliğıcu qolidiki kürek bilen qar kürep yol açatti. (Ana Yurt, 1-92) (*İnsanlar, bazı yerlerde sürünerek yürüyordu, bazı yerlerde rehber elindeki kürekle karda yol açıyordu.*)

Beşerti burun qoşnimiz bilen bille bolğanikenmiz, emdi ularniñ hesiritigimu ortaqlışımız zörür idi. (UTLG, 1-435) (*Madem öncelerde komşularla birlikteydik, şimdi onların hasretlerine de ortak olmalıyız.*)

Belkim u yipek kiyimlerini kiyip kelgen bolsa uniñ ekişce bolğan bolatti. (UTIL, 1-441) (*Belki, o ipek giyimlerini giyseydi, onun aksine durum ortaya çıkardı.*)

Ustilar toqulup bolğan gilemge dem yiraqtin, dem yeqindin zoq bilen tikilip qarışatti. (UTIL-773) (*Ustalar, dokunmuş kilime bir uzaktan bir yakından zevk ile bakıyorlardı.*)

Bir kişi tartışqa tēgişlik jazağa yoluqqandimu Xelpitim azablinatti. Sevebi, jazalanğıcu uniñ neziride bir musulman, herqandaq bir musulman uniñce bu dunyanıñ azabini tartmasliqi kérek. (Ana Yurt, 1-376) (*Biri gerekli cezasını aldığında bile Halife üzülürdü. Çünkü, ceza alan kişi Müslüman. Ona göre hiçbir Müslüman acı çekmemeliydi.*)

Bextte eslise ğurbetni adem, tapur iqbalni ğurbette u hem. Bu dastandur murad şuldur nahayet, ayan bolsa şu meqset elge şayet. (UTIL, 3-769) (*İnsan mutluyken gurbeti düşünürse, gurbette de ikbalini bulur. Bu dastandır, murat şudur nihayet, açık olursa şu gayesi ele şayet.*)

Mubada keñ kölemlik uruş bolup, jeñ qilişqa toğra kélip qalsa, buni qoyup turuşqa mejbur bolimiz. (UTIL, 5-195) (*Eğer, geniş çaplı savaş çıkar, savaşmak zorunda kalırsak bunu bırakmaya mecbur oluruz.*)

Tablo 1: Yeni Uygurcada alıntı bağlaçların ödünç alınma yıllarına ilişkin istatistikler

Alıntı bağlaçlar		Kökeni				Tarihsel dönem			
		Arapça	Farsça	Arapça + Farsça	Farsça + Arapça	Eski Türkçe	Eski Uygurca	Çağatayca	Yeni Uygurca
1	agar		+				+	+	+
2	elqisse	+						+	+
3	alhasil	+							+
4	emma	+					+	+	+
5	baz		+						+
6	bazi	+							+
7	beşerti				+				+
8	balki		+					+	+
9	balkim		+						+
10	çünkü		+					+	+
11	xahi		+					+	+
12	dem		+						+
13	seveb	+							+
14	şayet		+						+
15	ki		+					+	+
16	gah		+					+	+
17	ger		+					+	+
18	likin	+						+	+
19	meger		+				+	+	+
20	megerki		+					+	+
21	megerkim		+					+	+
22	mubada		+						+
23	ne		+				+	+	+
24	hetta	+						+	+
25	hem		+				+	+	+
26	ve	+					+	+	+
27	vehalenki			+				+	+
28	ya		+				+	+	+
29	yeni	+						+	+
	29	9	18	1	1	0	7	20	29

Tabloya bakıldığında, Yeni Uygurcadaki alıntı bağlaçların çeşitli tarihsel dönemlerde Arapça ve Farsçadan ödünç alınmış ya da iki dildeki kelimelerin bileşiminden oluşmuş olduğunu göstermektedir. Bu alıntı bağlaçlardan dokuzu Arapçadan, on sekizi Farsçadan gelmiştir. Biri Arapça ve Farsça kelimenin bileşiminden oluşmuştur. Eski Türk dönemine ait tarihi belgelerde alıntı bağlaçlar görülmemektedir. Eski Uygur döneminde, özellikle İslami kabul ettikten sonra, ikisi Arapça ve beşi Farsça olmak üzere yedi alıntı bağlaç vardır. Çağatayca dönemine ait eserlerde 20 alıntı bağlaç,

altısı Arapça, 13'ü Farsça ve biri Arapça-Farsça karışımından ödünç alınmıştır. Yeni Uygurcada dokuzu Arapça ve on sekizi Farsça olmak üzere yirmi dokuz kadar alıntı bağlaç vardır. "Vehalenki" bağlacı, Arapça ve Farsçanın bir karışımıdır ve "beşerti" ise Farsça ve Arapçanın bir karışımıdır.

Sonuç

Yukarıdaki karşılaştırma ve analiz yoluyla, aşağıdaki sonuçları çıkarabiliriz:

İlk olarak, Uygurlar İslam'a kabul ettikten sonra Uygurcada alıntı bağlaçlar ortaya çıkmaya başladı. Alıntı bağlaçların çoğu Arapça veya Farsçadan alındı ve birkaçı bu iki dilden gelen kelimelerin birikmesinden oluştu. Bu tür alıntı bağlaçlar Uygurcaya ilk olarak Karahanlılar döneminde girmiştir. Bu dönemde Türkçe bağlaçlar ve alıntı bağlaçlar bir arada var olmuştur. Örneğin, Eski Uygurcada Türkçe kökenli bağlaç "apan" (eğer) ile Farsçadan ödünç alınan "eger" ve Türkçe kökenli "azu" (veya) ile Farsçadan alınan "ya" bir dereceye kadar eş anlamlı olarak birlikte kullanılır.

Apan edgü bolsa bu begler özün, bayur bodnu barça kör etlür azun. (QB, 895) (*Eğer bu beylerin kendileri iyi olurlarsa, onların halkı da zenginleşir ve dünya düzelir.*)

Tilig şükmü tutğu azu sözlese, sözüg aqsamu yeg azu qizlese. (QB, 1018) (*Dili susturmalımı, yoksa söyletmelimi; sözü açmakmı daha iyi, yoksa saklamak mı?*)

Ancak daha sonraki dönemde, yani Çağatayca dönemde "apan" ve "azu" gibi Türkçe Kökenli bağlaçların yerini "eger" ve "ya" gibi alıntı bağlaçlar almış, eski Uygurcada mevcut olan Türkçe bağlaçların bazıları yavaş yavaş kaybolmuştur.

İkincisi, Çağatayca döneminde alıntı bağlaçlar çok sayıda kabul edildi. Bu dönemde yukarıda sayılan alıntı bağlaçlara ek olarak, Uygurcada Arapça ve Farsçadan getirilen bazı alıntı bağlaçlar da kullanılmaya başlanmıştır. Örneğin, "betexsis" (özellikle), "bavujud", "hususen" (özellikle), vb. seyrek kullanılması nedeniyle, bu bağlaçlar yavaş yavaş kullanımdan kalkmış ve günümüzde hiç kullanılmamaktadır.

Üçüncüsü, alıntı bağlaçların menşe oranı açısından bakıldığında, Farsçadan ödünç alınan bağlaçlar çoğunluğu oluşturmaktadır. Buradan Farsçanın Uygurca üzerinde gerçekten büyük bir etkisi olduğunu da hissedebiliriz. Başka bir deyişle, Farsçanın Uygurca üzerindeki etkisi, sözlük düzeyinden dilbilgisel düzeyine geçmiştir denebilmektedir.

Dördüncüsü, modern Uygur döneminde bağlaçların ödünç alınması zirveye ulaşmış ve alıntı kelimelerin kullanımı daha yaygın olmuştur. Ayrıca Yeni Uygurcadaki bağlaçlar da daha sistemli ve standart hale gelmiş, konuşma ve yazı dillerinde kullanılan bağlaçlar da üretilmiştir.

Kaynakça

- Ali Şîr Nevaî (2008). *Mahbübu'l-Kulüb*, (Haz. A. E. Böğü). *Bulak*, (1) (2).
- Ali Şîr Nevaî (2008). *Muhakemetü'l-Lugateyn (İki Til Munazirisi)* (Haz. H. Tömür, A. P. Teklimakanıy). Pekin: Milletler Neşirayı.
- Ayup, T. ve M. Sayit (2001). *Altın Yaruk*. Ürümçi: Xinjiang Halk Neşriyatı.
- Cheng, Sh. vd. (1996). *Hazırqi Zaman Uyghur Tili Grammatikisi*. Ürümçi: Xinjiang Halk Neşriyatı.
- Kaşgarlı Mahmud (1990). *Türkiy Tillar Divaniy 1,2,3*. Ürümçi: Xinjiang Halk Neşriyatı.

- Mucizi, M. İ. B. M. N. (1982). *Tevarihi Muskiyun* (haz. E. Baytur ve H. Tömür). Pekin: Milletler Neşriyatı.
- Sabir, Z. (2000). *Ana Yurt*. Ürümçi: Xinjiang Yaşlar Ösmürler Neşriyatı.
- Sayit, M. (1993). *İrk Bitig, Bulak*, (1).
- Tehur, A. A. vd. (2010). *Hazirqi Zaman Uyghur Tili*. Ürümçi: Xinjiang Halk Neşriyatı.
- Tekin, T. (2009). *Orxun Abideleri* (Çev. E. Arız ve A. Besiri). Pekin: Milltleri Neşriyatı.
- Teklimakaniy, A. P. (2007). *Çağatay Uyghur Tili Grammatikisi*. Pekin: Milletler Neşriyatı.
- Tömür H. (2017). *Hazirqi Zaman Uyghur Tili Grammatikisi*. Pekin: Milletler Neşriyatı.
- Wang, Y. (1995). *Tujue Lishi Yuyanxue Yanjiu*. Pekin: Milletler Neşriyatı.
- Yaqup, A. vd. (1990). *Uyghur Tilining İzahliq Lughiti*. Pekin: Milletler Neşriyatı.
- Yusuf Has Hacip (1984). *Qutadghubilik*. Pekin: Milletler Neşriyatı.